

Beata TROJANOWSKA

Zakład Literatury i Kultury Rosyjskiej

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ŚWIAT MUZUŁMAŃSKI W LITERACKIEJ PREZENTACJI LWA TOŁSTOJA

O autorze *Wojny i pokoju*, jego życiu, twórczości¹ i poglądach religijno-filozoficznych², zmierzających do odnalezienia prawdziwej wiary, napisano już wiele. Oprócz chrześcijaństwa Lew Tołstoj starał się poznać i zrozumieć inne religie, w tym także islam. Istnieje bogata literatura dotycząca stosunku Tołstoja do nauk Proroka Muhammada, która powstała w odwołaniu do dzienników, listów i prac o charakterze religijno-filozoficznym autora *Spowiedzi*³.

¹ Wśród nich można wymienić prace: A. Semczuk, *Lew Tołstoj*, Warszawa 1987, s. 446; Н. Т. Тамарченко, *Лев Толстой*, в: *Русская литература рубежа веков. (1890-е – начало 1920-х годов)*, кн. 1, ред. В. А. Келдыш, Москва 2000, s. 336-389.

² Dla przykładu prace: R. Romaniuk, *Dramat religijny Tołstoja*, Warszawa 2004; С. А. Шульц, *Миф и ритуал в творческом сознании Л. Н. Толстого*, «Русская литература» 1998, № 3, s. 33-42.

³ Mam tutaj na myśli liczne publikacje dostępne na stronach internetowych: С. Кямилев, Д. Маркус, *Лев Толстой и ислам*, <http://www.islam.az/article/a-140.html> [dostęp: 01.06.2016]; Алтухов Р., *Русский Лев – не лев Аллаха, или Кое-что о мифическом пути Толстого к исламу*, <http://www.proza.ru/2015/06/04/1404> [dostęp: 01.06.2016], a także publikację: P. Stawiński, *Leo Tolstoy and Islam. Some Remarks to the Theme*, "The Quarterly Journal of Philosophical Meditations" 2010, vol. 2, no. 5, s. 5-22.

Interesującym problemem badawczym jest obraz północnokaukaskiego islamu⁴ w tekstach literackich Lwa Tołstoja, powstałych w różnych okresach jego życia. Różnice w postrzeganiu tego zjawiska przez pisarza analizować będę w trzech wybranych utworach: powieści *Kozacy. Opowieść kaukaska* (*Казаци. Кавказская повесть*, 1852–1862), opowiadaniu *Jeniec kaukaski* (*Кавказский пленник*, 1872) oraz powieści historycznej *Hadži-Murat* (*Хаджи-Мурат*, 1896–1904). Trzeba podkreślić fakt, co stwierdza Antoni Semczuk, że „tematy swoich utworów Tołstoj czerpał z własnej biografii”⁵. Uwagę tę można odnieść także do realizacji literackiej wizji świata muzułmańskiego u Tołstoja, na który składają się przede wszystkim charakterystyki Czeczeńców, Tatarów, Awarów, opis ich życia, zwyczajów i religii, charakterystyka reprezentatywnej dla nich przestrzeni. I tutaj z pewnością na kształtowanie się tego obrazu kulturowego, właśnie w formie literackiej, silny wpływ wywarła sama biografia twórcy. Tołstoj już jako trzynastoletni chłopiec przeprowadził się do Kazania, który był, począwszy od średniowiecza, jednym z centrów państwa muzułmańskiego w granicach Chanatu Kazańskiego o nazwie Bułgaria Nadwołżańska. Tutaj też przyszły pisarz rozpoczął studia uniwersyteckie, w trakcie których uczył się języka arabskiego i języków tureckich, a jego nauczycielem był Mirza Kazim-Bek⁶, twórca rosyjskiej arabistyki i nauk o Wschodzie. Należy dodać, że jeszcze przed rokiem 1845 miał on kontakt z językami Wschodu za sprawą Polaka Józefa Kowalewskiego. Później zaś rodzina namawiała Tołstoja do

⁴ Jak podaje Charles King: „Północny Kaukaz, podobnie jak inne obrzeża świata islamskiego, stał się ważnym ośrodkiem sufizmu, który to ogólny termin określa szereg różnych dróg, tarikatów (tarika), islamskiego mistycyzmu. W Dagestanie od końca XVIII wieku dominował tarikat Nakszbandi-Chalidi, stanowiąc główną inspirację duchową góralskich ruchów oporu w XIX wieku, a może także struktury społecznej stanowiącej ich bazę. W Czeczenii z kolei, po pokonaniu przez Rosjan przywódców Nakszbandi w 1859 roku, do głosu doszła szkoła Kadiri” (Ch. King, *Widmo wolności. Historia Kaukazu*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2010, s. 55-56).

⁵ A. Semczuk, dz. cyt., s. 115.

⁶ Właściwie jego nazwisko brzmi: Muhammed Ali Kazim-Bek (1802–1870). Na podstawie: P. M. Валеев, P. З. Валеева, Т. И. Зяппаров, *Мирза А. К. Казем-Бек и его роль в изучении арабо-мусульманских источников*, <http://mirza-a-k-kazem-bek-i-ego-rol-v-izuchenii-arabo-musulmanskich-istochnikov-1.pdf> [dostęp: 30.10.2016].

studiowania orientalistyki, widząc w tym możliwość rozwoju jego przyszłej kariery na polu dyplomacji:

W ówczesnej Rosji wiązano wiele nadziei z możliwością zrobienia kariery dyplomatycznej na Bliskim Wschodzie. Rząd carski zamierzał wówczas podzielić między Rosję i Anglię rozpadające się imperium tureckie [...]. Zgodnie z tymi planami trzeba było przygotować kadry dyplomatów ze znajomością języka tureckiego i narzeczy arabskich⁷.

Lew Tołstoj miał się stać jednym z nich, ale w roku 1845 zarzucił naukę języków orientalnych na rzecz prawa. Kolejne kontakty Tołstoja z kulturą mużulmańską mają wymiar bardziej praktyczny i bezpośredni – ściśle wiążą się z jego podróżami na Kaukaz. Miejsce to, cechujące się wielokulturowością i wielonarodowością, dawało pisarzowi – wówczas rosyjskiemu oficerowi wojsk carskich – możliwość poznania ludzi o odmiennej kulturze i religii, a wszystko to za sprawą działań wojennych, jakie prowadziła Rosja z ludami Kaukazu. W roku 1851 brat Lwa Tołstoja, Mikołaj namówił go do wspólnego wyjazdu na północny Kaukaz, gdzie pisarz spędził trzy lata, stacjonując w kozackiej stancy na brzegu rzeki Terek. Te właśnie doświadczenia znalazły swe literackie odzwierciedlenie w powieści *Kozacy*. Obiektem szczególnego zainteresowania autora jest przedstawienie, i tu trzeba zaznaczyć, idyllicznego obrazu życia Kozaków. Jest to szczególnie czytelne, jeśli zestawimy ich portrety z charakterystykami stacjonujących u podnóża Kaukazu oficerów rosyjskich. Tołstoj nie ogranicza się tylko do prezentacji Kozaków, Rosjan i Ukraińców, walczących wspólnie przeciwko jednemu wrogowi – Czezeńcom. Opisuje on górali kaukaskich z punktu widzenia rosyjskiego oficera – Dymitra Olenina. Ta pierwszoplanowa postać powieści *Kozacy* odzwierciedla wiele cech młodego Tołstoja z początku lat pięćdziesiątych XIX wieku. Olenin, podobnie jak Tołstoj, jeszcze przed wyjazdem na wojnę z Czezeńcami dobrze znał rodzimą literaturę, w szczególności tę najnowszą, i jego wiedza na temat Kaukazu opierała się głównie na literackich prezentacjach, nacechowanych romantyzmem górskiego pejzażu, popularyzujących określony typ wojownika-patrioty. Estetyka romantyczna, z której czerpał

⁷ A. Semczuk, dz. cyt., s. 22.

Olenin, obecna jest w poemacie Aleksandra Puszkina *Jeniec Kaukazu* (*Кавказский пленник*, 1821), w powieściach *Аммалат-Бек* (*Аммалат-Бек*, 1832) i *Мулла-Нур* (*Мулла-Нур*, 1836) Aleksandra Bestużewa-Marlińskiego czy też w poemacie *Мцыри* (*Мцыри*, 1839) i powieści *Bohater naszych czasów* (*Герой нашего времени*, 1838–1839) Michaiła Lermontowa. Przy czym wyobraźnię młodzieńca w utworze Tołstoja pobudzają dodatkowo opowieści napotkanych w drodze do stacji postronnych osób: poczmistrza (o strasznym zabójstwie na drodze), czy też woźnicy Tatar⁸. Olenin swą romantyczną projekcję kaukaską prezentuje następująco:

Wszystkie marzenia o przyszłości wiązały mu się z postaciami Amałat-beków, Czerkiesek, z widokiem gór, urwisk, strasznych potoków i czekającymi go niebezpieczeństwami. Wszystko to wyobrażał sobie niewyraźnie, mgliście, lecz pokusa sławy i groźba śmierci stanowiły cały powab tej przyszłości. To z niezwykłą odwagą i zdumiewającą wszystkich siłą zabija i ujarzma niezliczoną ilość górali, to znów sam jest góralem i wraz z nimi broni swej niepodległości przed Rosjanami⁹.

Nieokreślone i mgliste wyobrażenie wrogów w przytoczonym wyżej fragmencie ma charakter raczej bajkowy, przedstawia Olenina w duchu romantycznej heroiki. Dopełnia ów obraz marzenie bohatera o kobiecie, które tchnie egzotyką i ujawnia jego marzycielską naturę:

Tam wśród gór, wyobraźnia maluje mu ją w postaci Czerkieski-niewolnicy, o wysmukłej kibici, długim warkoczu i pokornych, głębokich oczach. Wyobraża sobie w górach samotną chatę, a na progu ją, czekającą na niego, podczas gdy on, zmęczony, okryty kurzem, krwią i sławą, wraca do niej – i marzą mu się jej pocałunki, jej ramiona, jej słodki głos i jej uległość. Jest prześliczna, lecz niewykształcona, dzika i nieokrzesa¹⁰.

W przytoczonych fragmentach bohater odsłania swój młodzieńczy romantyzm i zarazem brak życiowego doświadczenia. Jego fascynacja i zauroczenie nieznanym, egzotycznym i dzikim północnym Kaukazem¹¹

⁸ W powieści określa się go mianem Nogajca.

⁹ L. Tołstoj, *Kozacy*, w: tegoż, *Kozacy i inne opowiadania*, tłum. E. Słobodnikowa, Warszawa 1954, s. 207.

¹⁰ Tamże, s. 207-208.

¹¹ Tołstoj w opowiadaniu *Wypad* (*Набег*, 1853) pokazuje krwawe wendety wojsk

oddzielonym tylko granicą rzeki Terek od stacjonujących wojsk rosyjskich i kozackich, świadczą o bardzo subiektywnej optyce widzenia wroga przez Olenina. Z pewnością znacznie większą wiedzę na temat życia przygotowujących się do napaści abreków¹² posiadali natomiast Kozacy, którzy co prawda pozostali wierni swojej wierze i językowi rosyjskiemu, ale „żyjąc wśród Czezeńców [...] spokrewnili się z nimi i przyswoili sobie ich obyczaje, sposób życia i zwyczaje plemion górskich”¹³. Te informacje zawarte w powieści *Kozacy* można wzbogacić o kontekst historyczny. Charles King w pracy zatytułowanej *Widmo wolności. Historia Kaukazu*¹⁴ dodaje, że Kozacy żyjący nad Terekiem deklarowali przynależność do chrześcijaństwa, ale często faktycznie go nie przestrzegali, natomiast górale kaukaski byli przeważnie muzułmanami, „ale ich wierzenia i praktyki religijne rzadko były konwencjonalne”¹⁵. Niemniej jednak Kozaków i plemiona kaukaskie łączył podobny sposób ubierania się: mężczyźni zakładali na głowy papachy – wysokie futrzane czapki i długie przylegające do ciała tuniki zwane czerkieskami z miejscami na naboje na piersiach. Wielką wagę zarówno Kozacy, jak i Czezeńcy przywiązywali do broni. I w tym przypadku ci pierwsi zwykle zaopatrywali się w broń u górali. Wśród tych militariów były: wysokiej jakości szable (zwane szaszkami), kindżały i precyzyjnie wykonane muszkiety¹⁶. Przy czym zarówno Kozaków, jak i Czezeńców łączyła szeroka wymiana kulturowa i handlowa,

carskich palących i grabiących auly Tatarów, i dyskredytuje bohaterów nowelistyki kaukaskiej typu Bestużewa-Marlińskiego. Natomiast w innym opowiadaniu cyklu kaukaskiego, zatytułowanym *Wyrąb lasu* (*Рубка леса*, 1852–1854), pisarz zaznajał czytelnika ze sposobami walki wojsk carskich z góralami kaukaskimi, którzy oprócz najazdów odwetowych i wendet stosują nową metodę walki z wrogiem – karczowanie lasów. Ta technika wojenna, polegająca na zmianie fizycznego środowiska walki, pozwalająca zobaczyć wroga z dużej odległości, przyczyniła się do zdeformowania dużych obszarów północnego Kaukazu. Jednocześnie w utworze jest czytelna silna krytyka romantycznej egzotyki kaukaskiej.

¹² „Abrekiem nazywano zbuntowanego Czezeńca, który przeprowił się na rosyjski brzeg Tereku w celu grabieży” (przypis autora, w: L. Tołstoj, *Kozacy*, s. 222).

¹³ Tamże, s. 223.

¹⁴ Ch. King, *Widmo wolności. Historia Kaukazu*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2010.

¹⁵ Tamże, s. 35.

¹⁶ Tamże, s. 35.

zwykle znali oni swych sąsiadów żyjących po drugiej stronie Tereku. Ślad owych kozacko-góralskich kontaktów znalazł swe literackie odzwierciedlenie także w powieści *Kozacy*. Stary, doświadczony Kozak Jeroszka, który „miał na sumieniu niejednego Czeceńca i niejednego Rosjanina”¹⁷, od lat żyjący przy granicy, z nieukrywaną kpiną odnosi się do niektórych działań i wyglądu wojsk carskich na Kaukazie, natomiast z sentymentem wspomina dawne czasy, kiedy to z sąsiadami – Czeceńcami łączyły go całkiem inne relacje:

Za to cała Czececeńca to byli moi przyjaciele. Przyjedzie do mnie jaki kunak, wódką go upiję, uraczę, spać ze sobą położę, a kiedy do niego pojedę, prezent, peszkesz, mu zawiozę. Ludzie tak właśnie postępują, a nie to co teraz¹⁸.

Gdy Jeroszka dostrzega ciało zabitego Czeceńca, który próbował przepłynąć się wpraw na rosyjską stronę Tereku, widzi w nim prawdziwego dżygita¹⁹ i odnosi się do niego z wielkim szacunkiem. Zindywidualizowanych portretów górali kaukaskich w powieści *Kozacy* odnajdujemy niewiele, do nielicznych należy opis trupa Czeceńca podczas przeprawy przez rzekę, a następnie literacki portret jego brata, który przybywa do kozackiej stancy, by wykupić jego ciało:

Brat zabitego, wysoki, postawny, o podstrzyżonej, na czerwono ufarbowanej brodzie, choć miał na sobie tylko podartą czerkieskę i papacchę, był spokojny i majestatyczny jak cesarz [...]. Spojrzenie jego nie wyrażało nienawiści, lecz zimną pogardę²⁰.

Godnym odnotowania jest fakt, że w powieści *Kozacy* pojawia się imię zabitego dżygita – Achmed-Chan, a także podane są informacje na temat jego rodziny (z pięciu braci trzech zginęło w potyczkach z Rosjanami), co czyni go jednostkowym bohaterem utworu, a przede wszystkim nadaje cechy indywidualne. Później w utworze Tołstoja ginie także czwarty z braci Achmed-Chana, a scena śmierci jego i współtowarzyszy

¹⁷ L. Tołstoj, *Kozacy*, s. 273.

¹⁸ Tamże, s. 277.

¹⁹ Słowo „dżygit” po kumycku znaczy „śmiały”. Przypis do opowiadania *Wypad*, w: L. Tołstoj, *Dzieła w XIV tomach*, t. 2, red. P. Hertz, tłum. T. Łopalewski, Warszawa 1956, s. 13.

²⁰ L. Tołstoj, *Kozacy*, s. 300, 303.

jest pełna zarówno heroizmu, jak i okrucieństwa. Tołstoj w każdym z walczących widzi człowieka z własną historią, rodziną, skazanego jednak na nieznaną wojenny los:

Czeczeńcy, rudzi, z przystrzyżonymi wąsami, leżeli zabici i porąbani. [...] Każdy z tych Czeczeńców był człowiekiem i twarz każdego z nich miała swój własny, odrębny wyraz²¹.

Powyższy fragment utworu potwierdza humanizm samego Tołstoja i jego negatywny stosunek do przemocy i okrucieństwa. Doświadczenia wojenne oficera wojsk carskich na północnym Kaukazie, a następnie na Krymie podczas obrony Sewastopola, w zdecydowanym stopniu przyczyniły się do sformułowania późniejszej pacyfistycznej postawy pisarza.

Interesujące charakterystyki muzułmanów reprezentujących społeczność górali kaukaskich odnajdujemy w innym utworze prozatorskim Lwa Tołstoja, a mianowicie w *Jeńcu kaukaskim*. I w tym przypadku wydarzenia są opisywane z perspektywy jednego z oficerów rosyjskich – Żylina, który znalazł się, podobnie jak jego przyjaciel Kostylin, w niewoli. Bohater przedstawia swój pobyt w aule od momentu pochwylenia aż do szczęśliwej ucieczki do Rosjan. Oprócz prezentacji niewygód życia podczas uwięzienia, Żylin, aczkolwiek pobieżnie, charakteryzuje wybrane postaci mahometańskiej społeczności kaukaskiej, oddając przy tym ich indywidualne cechy: górala Kazi-Muhammeda z czerwoną brodą, który pochwylił go i przywiózł do aulu, czarnowłosego Abdułłę-Murata, który za niego zapłacił i stał się jego panem, nazywając go, jak wszystkich Rosjan – „Iwanem”, młodą góralkę Dinę, która w tajemnicy przed wszystkimi przynosiła mu jedzenie. Relacja Żylina obfituje także w detale przedstawiające codzienne życie w aule: przygotowywane potrawy, sposób ubierania się i zachowania Tatarów w różnych sytuacjach, ale oczywiście z punktu widzenia człowieka innej kultury i religii, przebywającego w niewoli. Wśród prezentowanych bohaterów muzułmańskich na uwagę zasługuje z pewnością starzec, który stracił już siedmiu synów podczas napaści wojsk rosyjskich na jego aul, a ósmego syna sam zabił, gdy ten przeszedł na stronę wojsk rosyjskich. To prawdziwy dżygit

²¹ Tamże, s. 389.

i muzułmanin, nienawidzi on nie tylko Rosjan, ale wszystkich innowierców. Po zabiciu ostatniego syna – zdrajcy, uciekł on z rosyjskiej niewoli i „od tego czasu przestał wojować, poszedł do Mekki – modlić się do Boga. Z tego powodu na głowie nosi turban. Kto był w Mekce, ten nazywa się «hadži» i zakłada turban”²².

W powyższym cytacie nadanie starcowi przydomka „hadži” potwierdza fakt odbycia pielgrzymki do Mekki przez tego bohatera, założenie zaś przez niego turbanu ma wymiar raczej symboliczny. Na drodze tego „wielkiego człowieka”, jak nazywają go miejscowi, staje rosyjski jeńiec – Żylin. Gdy z ciekawością przygląda się on pracy starca przy ulach w sadzie, ów na widok Rosjanina wpada w szal i strzela do niego z pistoletu, Żylin zaś ledwo uchodzi z życiem. Postawa starca wobec rosyjskiego zakładnika i wszystkich cudzoziemców jest wyrazem nie tylko postawy religijnej, ale i osobistych tragicznych doświadczeń wojennych z Rosjanami. Stąd u starca tak silne przekonanie o konieczności ich natychmiastowego zabicia, a nie przetrzymywania dla wykupu za pieniądze. Tolstoj w utworze prezentuje różne charakterystyki Tatarów, dążąc jednak do ich indywidualizacji, która w opowiadaniu została silniej zaakcentowana niż to miało miejsce w przypadku *Kozaków*. Przy czym dynamiczny rozwój wydarzeń w *Jeńcu kaukaskim* oraz fakt obecności Rosjanina w centrum odmiennej kultury pozwala pisarzowi pokazać codzienne życie aułu, a także muzułmańskie zwyczaje i obrzędy, jak choćby pogrzeb, opisany przez obserwującego to wydarzenie Żylina:

Owinęli ciało martwego w płótno, bez trumny, wynieśli pod platany za wioskę, położyli na trawę. Przyszedł mułła, zebrali się starcy, rącznikami pokryli głowy, zdjęli buty, siedli tuż obok na piętach przed zmarłym. Z przodu mułła, z tyłu starcy w turbanach, obok i z tyłu jeszcze Tatarzy. Siedli, opuścili głowy i milczą. Długo milczeli. Podniósł głowę mułła i mówi:

– Allah! (znaczy Bóg) – powiedział to jedno słowo, i znów spuścili głowy i długo milczeli; siedzą, nie ruszają się. Znów podniósł głowę mułła:

– Allah! – i wszyscy wymówili słowo „Allah!” – i znów zamilkli²³.

²² Л. Н. Толстой, *Повести и рассказы*, Москва 2007, с. 244 (cytuję w przekładzie własnym – B. T.).

²³ Tamże, s. 246.

Przytoczony wyżej fragment opisu pogrzebu wydaje się bliski tradycjom funeralnym Tatarów²⁴. W tekście w sposób szczególny wyeksponowano konieczność szybkiego pochówku po śmierci, a także owinięcie ciała w płótno (z pominięciem jednak obmycia zwłok). Ważnym elementem staje się także całonocne czuwanie mężczyzn przy szczątkach zabitego w milczeniu (islam zabrania płaczu i głośnych rozmów w obecności zmarłego), rytualne nakrycie głowy ręcznikiem, a następnie przeniesienie ciała do wykopanego grobu w ziemi, zasypanie mogiły i postawienie kamienia na wysokości głowy zmarłego, ponowne czuwanie i milczenie przy mogile, rozdanie pieniędzy starcom uczestniczącym w pochówku przez brata zabitego Tatarą. Ten literacki opis muzułmańskiego pogrzebu wydaje się dość wiernie oddawać przebieg typowego pochówku muzułmanów-Tatarów w rzeczywistości, co wskazuje na znajomość zwyczajów i obrzędów wyznawców islamu przez Tołstoja.

Kolejna prezentacja świata muzułmańskiego u Tołstoja przypada na późny etap jego twórczości, kiedy to w utworach autora *Anny Kareniny* zaczynają dominować aspekty religijno-filozoficzne. W powieści *Hadzi-Murat* Tołstoj daje literacką wizję kaukaskiej historii z roku 1851. Swą powieść pisze jednak blisko 30 lat później. Prototypem tytułowego bohatera była postać historyczna – Hadzi-Murat, który przeszedł na stronę Rosjan, aby pokonać Szamila – przywódcę duchowego kaukaskich ludów mahometańskich. W odróżnieniu od analizowanego wcześniej tekstu Tołstoja, w powieści tej postacią pierwszoplanową jest nie rosyjski oficer, ale przedstawiciel odmiennej religii i kultury, krewny chanów Awarii, a przy tym człowiek o reputacji zdrajcy. Utwór rozpoczyna liryczny wstęp, w którym pierwszoosobowy narrator opisuje swój spacer po świeżo zaroranym ugorze. Na widok rośliny zwanej „tatarzynem” przejechanej przez koło, a jednak mimo to trzymającej się przy życiu, przypominają mu się tragiczne losy Hadzi-Murata. Porównanie wojowniczego Awara do napotkanego krzaka „zielska” eksponuje upór i biologiczną chęć życia mimo wszelkich przeciwności losu głównego bohatera. Porównanie pojawia

²⁴ Р. Садукова, Д. Сайфутдинов, *Похоронные обряды татар*, http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2009_2/12/01 [dostęp: 29.12.2016].

się po raz kolejny przy okazji obrazowego opisu śmierci Hadzi-Murata, w którym to:

Wyglądał tak strasznie, że podbiegający ludzie zatrzymali się. [...] puścił drzewo, niby kosą podcięty oset padł jak długi na twarz i już się nie ruszał²⁵.

W utworze tym Tołstoj atakuje „cały panujący aparat ucisku człowieka”²⁶, którego symbolami stają się zarówno car Mikołaj I, jak i Szamil. Hadzi-Murat pragnie pokonać te systemy, ale w rezultacie swych działań ponosi śmierć. Napisanie tej powieści wymagało od Tołstoja zgromadzenia bogatej dokumentacji, wielu danych historycznych, jak podaje Piotr Palijewski, „dziesiątki ludzi pracowały w różnych zakątkach Rosji zdobywając nowe dane, sam pisarz w ciągu siedmiu lat czytywał się w stopy materiałów”²⁷.

W rezultacie Tołstojowi udało się w utworze wskrzesić świat materialny, rytuały religijne, zwyczaje i sposób życia mahometańskich ludów Kaukazu połowy XIX wieku. Na przykładzie wybranych postaci swej powieści: tytułowego Awara Hadzi-Murata i jego najbliższej rodziny, przyrodniego brata Hanefiego i towarzyszących mu miurydów: Ełdara, Chan-Mahomy i Gamzały, przyjaznej rodziny Sado, i wrogiego im Szamila ze swoim obozem, pisarz stworzył różnorodną i zindywidualizowaną galerię literackich portretów muzułmanów, dając czytelnikowi wgląd w ich osobiste losy, przeżycia i emocje. Przy czym w powieści Tołstoj zaprezentował nową świadomość artystyczną²⁸, skupiając się na jednym bohaterze, jednym głównym wydarzeniu, podporządkował mu wszystkie inne wątki,

²⁵ L. Tołstoj, *Hadzi-Murat*, tłum. Cz. Jastrzębiec-Kozłowski, w: tegoż, *Dzieła w XIV tomach*, t. 14, red. P. Hertz, Warszawa 1957, s. 167.

²⁶ P. Palijewski, *Hadzi-Murat Lwa Tołstoja*, w: *Sztuka interpretacji*, t. 2, oprac. H. Markiewicz, Warszawa 1973, s. 76.

²⁷ Tamże, s. 87.

²⁸ We wcześniejszej twórczości, dla przykładu w *Wojnie i pokoju* (pierwsza publikacja: „Русский Вестник”, 1865), u Tołstoja występowała duża liczba głównych postaci, stopniowo jednak była ona redukowana przez pisarza. Taki proces zauważalny jest już w *Annie Kareninie* (pierwsza publikacja także w piśmie „Русский Вестник”, 1875–1877). Natomiast w *Hadzi-Muracie*, reprezentującym późny etap twórczości Tołstoja, pisarz rezygnuje z wielu charakterystyk na rzecz dogłębnego opisu psychologicznego pojedynczego bohatera, co należy uznać za formę artystyczną bardziej doskonałą i dowód ewolucji twórczej.

stosując zasadę przeciwieństw zarówno na poziomie idei, kompozycji, jak i fabuły utworu. Ową metodę biegunowości, opierającą na kontrastowym zestawieniu życia i śmierci (z pominięciem jedynie charakterystyk Szamila i Mikołaja I), odnieść należy w szczególności do prezentacji miejsc, postaci i przedmiotów reprezentatywnych dla świata północnokaukaskiego islamu. Wydarzenia z codziennego życia mużulmanów zostają w utworze zestawione z wydarzeniami wojennymi, przynoszącymi śmierć i spustoszenie. Głównego bohatera poznajemy w momencie, gdy po nieudanej wyprawie na Tabasarań postanowił przejść ponownie na stronę Rosjan. Odwiedza on sakłę Sada, gdzie zostaje przyjęty z szacunkiem i gościnnością; po modlitwie, posadzony na poduszkach przyniesionych przez żonę Sada, zostaje ugoszczony herbatą, pilgiszami, blinami w oleju, serem i czurkiem z miodem. Ojciec Sada, stary pszczelarz powiada: „Miód mamy dobry, a w tym roku lepszy niż kiedykolwiek, bo i dużo go, i smaczny”²⁹. I dalej w powieści czytamy, jak po napadzie Rosjan ów starzec odnajduje swoje gospodarstwo: „Spalono mu tam dwa stożki siana, połamano i osmalono morelowe i wiśniowe drzewa, które sam zasadził i wyhodował, co zaś najważniejsze, spalono mu wszystkie ule z pszczołami”³⁰.

Podczas tej wizyty Hadżi-Murat widzi także piętnastoletniego syna Sada o niezwykle błyszczących czarnych („porzeczkowych”) oczach, pełnego radości, przyglądającego mu się zawiadaczko i z wielkim zaciekawieniem. Po pogromie Rosjan Sado kopie grób dla swego jedynaka, który zostaje przywieziony martwy pod meczet na koniu przykrytym burką. Tę zasadę biegunowości można odnieść także i do innych postaci utworu. Dla przykładu, żona Sada, radośnie witająca w progach swego domu uciekiniera Hadżi-Murata, na początku powieści opisana została w sposób następujący: „Niemłoda, szczupła, chuda kobieta, w czerwonym bezmecie na żółtej koszuli i niebieskich szarawarach niosła poduszki”³¹. Po śmierci ukochanego syna: „w rozdartej z przodu koszuli, odsłaniającej jej stare, obwisłe piersi, stała z rozpuszczonymi włosami [...], rozdrapywała sobie twarz do krwi i nie przestawała zawodzić”³².

²⁹ L. Tołstoj, *Hadżi-Murat*, s. 27.

³⁰ Tamże, s. 119.

³¹ Tamże, s. 22.

³² Tamże, s. 119.

Zasada dwubiegunowości dotyczy w utworze zarówno elementów świata materialnego, zdarzeń, postaci epizodycznych, jak i tytułowego bohatera, który zostaje w sposób kontrastowy zestawiony z opisem Szamila. Pierwsza ważna różnica w prezentacji tych postaci dotyczy praktyk religijnych. Hadži-Murat wykonuje namaz pięciokrotnie w ciągu doby i zawsze czyni to w stanie rytualnej czystości: „Po zdjęciu obuwia i po ablucjach Hadži-Murat stanął bosymi nogami na burce, potem usiadł na łydkach, zatkał sobie uszy palcami, zamknął oczy i zwrócony twarzą ku wschodowi odmówił zwykle modlitwy”³³.

Nawet przebywając u Rosjan, Hadži-Murat przestrzega praktyk religijnych i modli się zawsze z wielką ochotą i radością. Przed swą ostatnią śmiertelną potyczką z wojskami rosyjsko-kozackimi, znajdując się w trudnych warunkach, na trzęsawisku, bohater modli się równie żarliwie. Jego zaś wróg – Szamil, powróciwszy do rodzinnego aułu Wedeno w towarzystwie licznych miurydów pragnąłby tylko spotkać się ze swoją najmłodszą żoną Aminet i po prostu odpocząć, ale musi pełnić obowiązki imama, stąd:

Przed wszystkim należało odprawić południowy namaz, do którego nie był obecnie w najmniejszym nawet stopniu uosobiony, lecz którego pominięcie było dlań wręcz niemożliwe jako dla religijnego przywódcy ludu, nadto zaś dla niego samego ten obrzęd był równie konieczny jak codzienny posiłek³⁴.

Różnice w charakterystyce obydwu bohaterów opowieści dotyczą także innych kwestii. Hadži-Murat uważa, że jeżeli weźmie Szamila do niewoli, „to rosyjski car go wynagrodzi i będzie on na nowo rządził nie tylko Awarią, ale i całą Czeczenią, która mu się podda”³⁵. Szamil zaś, skłócony z Awarem, traktuje go jako zdrajcę i w razie konieczności gotów jest go podstępnie zabić i zemścić się na członkach rodziny Hadži-Murata, grożąc jego synowi Jusufowi wyłupieniem oczu. Widać, że Szamil gotów jest utrzymać władzę za wszelką cenę, nawet przy pomocy przemocy i podstępu.

³³ Tamże, s. 43.

³⁴ Tamże, s. 128.

³⁵ Tamże, s. 43.

Liryzm w swej powieści Tołstoj osiąga poprzez wprowadzenie w fabułę utworu elementów folkloru górali kaukaskich, przede wszystkim pieśni sławiących śmierć wybitnych wodzów. Pieśni o śmierci wywodzą się z ludowych tradycji górali kaukaskich. Po przyjęciu islamu ich katalog wzbogacił się o hymny religijne³⁶. I również w tym przypadku czytelną jest zasada begunowości. Pieśni o śmierci wodzów traktowały bowiem zarówno o godnym, odważnym życiu, jak i godnej i odważnej śmierci; niosły w sobie, z jednej strony – elementy wzniosłości, patetyzmu i heroicznego piękna, z drugiej zaś – pokazywały okrucieństwo i szpetotę śmierci. Hadži-Murat, przebywając jeszcze u Rosjan, usłyszał pieśń Hanefiego o dżycie Gamzacie, który skradł Rosjanom tabun białych koni, a później, otoczony przez wojska rosyjskie, konie te pozarzył i bronił się do upadłego. Przed śmiercią ujrzał on ptaki na niebie i zawołał:

Ptaki przelotne! Lećcie do naszych domostw, powiedzcie naszym siostrom, matkom i białym dziewczętom, żeśmy wszyscy polegli za chazawat. Powiedzcie im, że zwłoki nasze nie będą leżały w mogiłach, że nasze kości rozwłóczą i ogryzą głodne wilki, a oczy wydziobią nam czarne kruki³⁷.

Przytoczony powyżej fragment pieśni o śmierci Gamzata zawiera elementy typowe dla gatunku „pieśni śmierci”: zwrot do siostr, matek i kobiet; zwrot do ptaków pełniących funkcje łączników między światem żywych i martwych, będących jednocześnie w mitologii i folklorze górali kaukaskich symbolem wolności; opis pola walki z jego śmiertelnymi atrybutami: wygłodzonymi wilkami i czarnymi krukami. Nowym elementem religijno-politycznym jest wprowadzenie przez Tołstoja w tekst pieśni słowa „chazawat”, oznaczającego świętą wojnę z niewiernymi. Hadži-Murat identyfikuje się z Gamzatem, a pieśń Hanefiego okazuje się zwiastunem jego przyszłych losów. Motyw śmierci zostaje jednak przez autora kompozycyjnie skontrastowany z innym wspomnieniem Hadži-Murata, dotyczącym jego narodzin. Waleczny Awar poprzez słowa pieśni autorstwa

³⁶ З. И. Гасанова, «Смертные песни» горцев Северного Кавказа в историко-литературном контексте, «Известия ДГПУ» 2008, № 2.

³⁷ L. Tołstoj, *Hadži-Murat*, s. 150.

własnej matki poznaje historię swego urodzenia i przepowiada nieustraszoną Hadzi-Murata w obliczu śmierci:

Bułatny twój kindżał rozdarł mi białą pierś, a jam przyłożyła do niej moje słońko, mego chłopaczka, umyłam go swoją gorącą krwią i rana się wygoiła bez ziół i bez korzeni. Ja się śmierci nie bałam, nie będzie się jej bał mój chłopaczek-dżygit³⁸.

Słowa pieśni Patimat, skierowane do ojca Hadzi-Murata, świadczą o matczynej miłości i poświęceniu dla dobra syna. Jej mąż chciał, by porzuciła ona własne dziecko i została mamką narodzonego w tym samym czasie syna chana. Patimat nie zgodziła się na to, za co została ugodzona kindżałem. Ledwo ją odratowano. Pamiątką owego wydarzenia stała się właśnie pieśń Patimat, przepowiadająca odwagę Hadzi-Murata. Obrazy narodzin i śmierci w ten sposób łączą się ze sobą, tworząc historię losów głównego bohatera powieści.

Świat muzułmański we wczesnej twórczości Lwa Tołstoja ma wymiar fragmentarycznego opisu w duchu polemiki z estetyką romantyczną, sformułowaną pod przemożnym wpływem Puszkina, Bestużewa-Marlińskiego i Lermontowa. Jednak już we wczesnych utworach prozatorskich Tołstoja o tematyce kaukaskiej (*Kozacy*, *Wyrąb lasu*, *Wypad*) pojawiają się pierwsze próby indywidualizacji postaci kaukaskich górali, które wykazują związek autora z realizmem i psychologizmem. Opisy te zawdzięczamy udziałowi pisarza w wojnie kaukaskiej. Natomiast powieść *Hadzi-Murat* stanowi interesującą prezentację świata muzułmańskiego (przedstawionego w opozycji do Rosji), obejmującą zarówno świat materialny, jak i duchowy górali kaukaskich, dany przy tym jakby „przez lupę”. Niektóre sytuacje, zdarzenia i wątki ulegają w nim stopniowemu pogłębieniu i uszczegółowieniu, a zastosowanie przez Tołstoja zasady biegunowości życie/śmierć pogłębia ich psychologizm, przy czym „fikcyjna przeszłość w oczach czytelnika staje się faktem”³⁹. Na uwagę zasługują także wątki liryczne powieści, w szczególności porównanie Hadzi-Murata do krzewu tatarzyna eksponujące waleczność i nieugiętość oraz pragnienie życia głównego bohatera. Nawiązanie do

³⁸ Tamże, s. 151.

³⁹ P. Palijewski, *Hadzi-Murat Lwa Tołstoja*, s. 90.

gatunku pieśni o śmierci, łączącego folklor górali kaukaskich z elementami religijno-politycznymi islamu, stanowi interesujące spojrzenie twórcy na Północny Kaukaz w jego etycznym i estetycznym wymiarze. Pieśń o Gamzacie i pieśń Patimat niezwykle umiejętnie wplecione w fabułę powieści nie stanowią tylko tła, lecz mają duże znaczenie w rozwoju wydarzeń dotyczących życia i śmierci Hadži-Murata – mużulmanina. Uczynienie przez Tołstoja głównym i pierwszoplanowym bohaterem utworu przedstawiciela religii mahometańskiej daje nowe spojrzenie na problematykę wojny kaukaskiej z perspektywy nierosyjskiej i koncentruje uwagę pisarza na psychologizmie tytułowej postaci. Jest przy tym świadectwem dążności autora *Śmierci Iwana Ilicza*, na późnym etapie jego twórczości, do redukcji ilości postaci na rzecz maksymalnej intensyfikacji opisu pojedynczego bohatera.

BIBLIOGRAFIA

- King Ch., *Widmo wolności. Historia Kaukazu*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2010.
- Palijewski P., *Hadži-Murat Lwa Tołstoja*, w: *Sztuka interpretacji*, t. 2, wybór i oprac. H. Markiewicz, Warszawa 1973.
- Romaniuk R., *Dramat religijny Tołstoja*, Warszawa 2004.
- Semczuk A., *Lew Tołstoj*, Warszawa 1987.
- Stawiński P., *Leo Tolstoy and Islam. Some Remarks to the Theme*, "The Quarterly Journal of Philosophical Meditations" 2010, vol. 2, no. 5.
- Tołstoj L., *Hadži-Murat*, przeł. Cz. Jastrzębiec-Kozłowski, Warszawa 1987.
- Tołstoj L., *Kozacy i inne opowiadania*, tł. E. Słobodnikowa, Warszawa 1954.
- Tołstoj L., *Dziela w XIV tomach*, t. 2, red. P. Hertz, Warszawa 1956.
- Tołstoj L., *Dziela w XIV tomach*, t. 14, red. P. Hertz, Warszawa 1957.
- Алтухов Р., *Русский Лев – не лев Аллаха, или Кое-что о мифическом пути Толстого к исламу*, <http://www.proza.ru/2015/06/04/1404> [dostęp: 01.06.2016].
- Валеев Р. М., Валеева Р. З., Зяппаров Т. И., Мирза А. К. *Казем-Бек и его роль в изучении арабo-мусульманских источников*, <http://mirza-a-k-kazem-bek-i-ego-rol-v-izuchenii-arabomusulmanskich-istochnikov-1pdf> [dostęp: 30.10.2016].
- Гасанова З. И., «Смертные песни» горцев Северного Кавказа в историко-литературном контексте, «Известия ДГПУ» 2008, № 2.
- Кямилев С., Маркус Д., *Лев Толстой и ислам*, <http://www.islam.az/article/a-140.html> [dostęp: 01.06.2016].
- Садукова Р., Сайфутдинов Д., *Похоронные обряды татар*, http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2009_2/12/01 [dostęp: 29.12.2016].
- Тамарченко Н. Т., *Лев Толстой*, в: *Русская литература рубежа веков (1890-е – начало 1920-х годов)*, кн. 1, ред. В. А. Келдыш, Москва 2000.
- Толстой Л. Н., *Повести и рассказы*, Москва 2007.
- Шульц С. А., *Миф и ритуал в творческом сознании Л. Н. Толстого*, «Русская литература» 1998, № 3.

THE MUSLIM WORLD IN THE LITERARY PRESENTATION OF LEO TOLSTOY

The article is a presentation of the image of the North-Caucasian Islam based on the three prose texts of Leo Tolstoy: *The Cossacks*, *A prisoner in the Caucasus*, *Hadji-Murad*. They were written at a different stage of development of the creative writer, which allows showing the evolution of the subject in his rich literary practice. Along with the historical contexts, and even ethnographic ones (*The Cossacks*, *A prisoner in the Caucasus*), the writer's attention is gradually turning to the religious-philosophical issues. Moreover, it presents detailed psychologism of the characters, what is especially noticeable in the novel *Hadji Murad*. The main protagonist of the work is a Muslim whose prototype was a historical figure, ambiguously interpreted by today's and next generations. The characteristics of the Muslims and the image of their life presented in the works is gradually individualized. The prospect of their description is also modified. These texts present humanistic and pacifist attitude of Tolstoy. The writer draws the reader's attention to the universal values in the life of a human.

Keywords: Leo Tolstoy, Russian prose, North-Caucasian Islam, heroes, time, space.

Słowa kluczowe: Lew Tołstoj, proza rosyjska, północnokaukaski islam, bohaterowie, czas, przestrzeń.